

Україна і Росія в Союзі РСР

Колишня Російська імперія розпалася на 14 держав. П'ять з них зберегли незалежність – Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія і Польща. Інші дев'ять були завойовані більшовиками: Росія, Далекосхідна Республіка, Україна, Білорусія, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Бухара і Хорезм. З них справді незалежною була тільки Росія. Разом з іншими вона утворювала унітарну державу без власної назви з сильною централізованою владою.

Наприкінці 1919 р. вважалося, що громадянська війна закінчується. Залишалося нерозв'язаним польське питання, і В. Ленін вже почав концентрацію підрозділів швидко зростаючої у чисельності Червоної армії на радянсько-польській лінії розмежування сил, щоб роздушити Польщу. Але ніхто не міг передбачити закріплення білогвардійців у Криму і вторгнення військ Ю. Пілсудського разом з Армією УНР в Україну. Схвалені ЦК РКП(б) тези з українського питання були винесені 4 грудня 1919 р. на розгляд VIII Всеросійської партконференції і стали предметом гострої полеміки. Багатьом делегатам конференції, які ще не відійшли від ейфорії перемоги над Денікіним, здавалося зайвим утворювати всередині радянської держави національні республіки з незалежним статусом. Прибічники централізаторської лінії побоювалися, що під червоним прапором УСРР відбудеться консолідація сил, які прагнуть реальній незалежності. Однак Ленін, як завжди, добився свого.

Конференція схвалила головну ідею тез – визнання формальної незалежності УСРР при централізованому управлінні господарством і обороною. Однією з “поступок українцям”, на якій наполіг Ленін, було укладення політичного союзу з партіями боротьбистів і борбис-

тів. Ці партії добре показали себе в боях з білогвардійцями і мали в своєму розпорядженні на території України численні партизанські загони.

Прийняття VIII конференцією РКП(б) постанови “Про Радянську владу на Україні” відкрило можливість для утворення Всеукраїнського – надзвичайного органу, який мав зайнятися “радянським будівництвом”. Він створювався у складі трьох більшовиків – Г. Петровського (голова), Д. Мануїльського і В. Затонського, а також боротьбиста Г. Гринька і борбиста В. Качинського. На засіданні 5 лютого 1920 р. Всеукрревком поповнився ще трьома більшовиками – М. Владимировим, Х. Раковським і В. Чубарем. На цьому ж засіданні було затверджено “Закон про землю”, який цілком влаштував селян: майже вся поміщицька земля надходила у зрівняльний розподіл між ними. Після жахів короткочасної денікінської окупації для утвердження радянської влади в селянській глибинці створювалася сприятлива атмосфера. Проте норми представництва під час виборів на IV Всеукраїнський з’їзд рад не змінилися порівняно з попереднім з’їздом: один делегат від 10 тис. осіб міського пролетарського населення, або від сільської волості, або від кожного полку Червоної армії. Більшовики не бажали, щоб боротьбисти і борбисти завоювали на з’їзді більшість.

Незважаючи на прийняте VIII Всеросійською конференцією політичне рішення про організацію в Україні окремої радянської республіки, російські керівники другого ешелону не палали бажанням сприяти утворенню авторитетного центру регіональної влади. В міру опанування території республіки московські відомства налагоджували безпосередні зв’язки з губерніями, ігноруючи місцевий компартійно-радянський центр. Першою столицею радянської України в 1917—1919 рр. був Київ. Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Радянської України зробили своєю резиденцією не Київ (його зайняли 16 грудня 1919 р.), а Харків (який став радянським з 12 грудня).

Заступник секретаря ЦК КП(б)У Р. Фарбман (Рафаїл) писав повні сарказму листи на адресу ЦК РКП(б), як-от: “Доводжу до вашого відому, що в Харкові перебуває установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій — навіть більше! — доводиться діяти від імені ЦК КПУ”. Фарбман скаржився на ЦК йому ж, що Москва відряджає партпрацівників в Україну, ігноруючи ЦК КП(б)У й тим дезорганізуючи його роботу²⁶.

Відповідальні працівники компартійно-радянського апарату республіки бачили ігнорування українського центру влади, але реагували на це по-різному. Наприклад, голова Полтавського губкому КП(б)У Я. Дробніс поділяв думки московських чиновників про неми-

слимість України як держави. Опонуючи йому, один з керівників Полтавського губвиконкому П. Буценко заявляв: “Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ”²⁷.

Незважаючи на порівняну нешкідливість національної державності у створеній більшовиками специфічній системі влади, прагнення апаратних працівників тим або іншим чином поглинути Україну давалося взнаки. Це змусило членів політбюро ЦК КП(б)У Г. П’ятакова і А. Бубнова в лютому 1920 р. звернутися до політичного керівництва в Москві із заявою, в якій вони протестували проти руйнування комуністичного центру в Україні. В заяві говорилося:

“У жовтні—грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основних положення: 1) Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного; 2) на Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв’язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу”²⁸.

Всією своєю попередньою політичною діяльністю уродженець України Г. П’ятаков довів, що він є представником центру. А. Бубнов теж був професійним революціонером, але спеціалізувався на військовій, а не політичній діяльності. В Україну доля закинула його випадково. Отже, обидва вони зовсім не співчували українській справі. Але вони перебували в Україні й бажали працювати ефективно. Саме тому вони обурювалися фактичним саботажем українського владного центру, представниками якого були, з боку відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б).

Проте побоювання П’ятакова й Бубнова виявилися неслухними. У середині лютого політбюро ЦК РКП(б) розглянуло телеграму Х. Раковського з пропозиціями перейменувати Всеукраїревком в Раднарком УСРР і відновити президію ВУЦВК. Обидві пропозиції були прийняті. Проте політбюро ЦК дозволило відновити президію ВУЦВК у складі не більше трьох осіб, включаючи голову — Г. Петровського, з тим, щоб вона не створювала свого апарату й обмежилася тільки представницькими функціями. Х. Раковський, який зберіг за собою головування в Раднаркомі, тобто становище керівника регіонального компартійно-радянського центру, бажав відновити реальні повноваження президії ВУЦВК і Г. Петровського як “всеукраїнського старости”. Тому він звернувся у політбюро ЦК РКП(б) повторно. Реакція виявилася негативною, як і раніше. До виборчої кампанії, яка передувала призначеному на травень 1920 р. IV Всеукраїнському з’їзду рад, допускалися боротьбисти й борбисти. Це означало,

що склад ВУЦВК і його президії мав стати багатопартійним. Допускати представників іншої партії до реальної влади в Україні ЦК РКП(б) не бажав²⁹.

В. Ленін задумав знищити паралельні КП(б)У комуністичні партії есерівського походження оригінальним способом: виставленням спільних списків на виборах у ради з одночасною самоліквідацією партій і входженням їх членів до КП(б)У на індивідуальній основі. Керівній верхівці боротьбистів були запропоновані високі посади в компартійно-радянському апараті. Х. Раковський майстерно здійснив цю операцію. Членами КП(б)У стали близько чверті всіх боротьбистів. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії. У червні КП(б)У поглинула нечисленну партію борбистів.

Здавалося б, жодна небезпека не могла загрожувати Кремлю з боку КП(б)У — відгалуження державної партії в межах України. Однак сталося так, що після розгрому т.зв. групи “демократичного централізму”, яка протестувала проти бюрократизації партії і курсу на мілітаризацію праці, її лідерів заслали переважно на територію України, де відчувалася гостра нестача партійних кадрів. Хоч Т. Сапронов, Я. Дробніс, Р. Фарбман (Рафаїл) та інші “децисти” були далекі від специфічно українських справ, навколо них почала кристалізуватися опозиція з явно національним ухилом. Раптом сталася унікальна в майже віковій історії КПРС подія: у березні 1920 р. делегати ІV Всеукраїнської конференції під час виборів нового складу Центрального комітету забалотували список ЦК РКП(б) на чолі з Х. Раковським.

Але КП(б)У була не партією, а частиною РКП(б) із статутними правами губернської організації. Політбюро ЦК РКП(б) розпустило новообраний ЦК КП(б)У і призначило замість нього тимчасове бюро ЦК на чолі з С. Косіором. За чотири місяці (до серпня 1920 р. включно) в Україну прибуло 958 відповідальних працівників з Росії³⁰. Разом з місцевими працівниками, яким довіряли, вони “прочистили” весь склад КП(б)У і відмовили у перереєстрації понад третині її членів.

Наприкінці травня 1920 р., тобто після втрати Києва, в Україну приїхав на кілька місяців Ф. Дзержинський для виконання обов’язків начальника тилу Південно-Західного фронту. Під час “оздоровлення” тилу він звернув особливу увагу на боротьбистів, які ухилилися від вступу до КП(б)У. Одночасно в ході чистки КП(б)У, яка здійснювалася тимчасовим бюро ЦК, республіканська партійна організація звільнялася передусім від колишніх боротьбистів. Ось свідчення з виступу М. Скрипника у квітні 1923 р. на XII з’їзді РКП(б): “На Україні ми завоювали Українську комуністичну партію боротьбистів, що влилася до нас у складі понад 4 тисячі членів, і її треба було перетворити, зробити її членів нашими членами в повному розумінні цього слова. А чи зробили ми це? Ні. Скільки тепер у нас усього боротьбис-

тів? Зараз на Україні маємо лише 118 боротьбистів, а решта? Якесь частина переїхала до Росії, а решта – почасти самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили, з мотивів, що вони захова-ли націоналістичні забобони”³¹.

Резолюція VIII Всеукраїнської конференції РКП(б) “Про Радянську владу на Україні” окреслювала лише юридично незалежний статус УСРР. Проблема полягала в тому, що вона не вплинула на поведінку центральних компартійних і радянських відомств. Вони не сприймали Україну як цілісність і бажали діяти в ній так, як в будь-якій російській губернії. Щоб відстояти своє право на життя, харківському владному центру треба було добиватися визначення конкретних форм взаємовідносин між Україною і Росією.

Проблема взаємовідносин обговорювалася на кількох засіданнях політбюро ЦК РКП(б) за участю членів ЦК КП(б)У у січні 1920 р.³² Розроблений документ було визнано доцільним представити як тези ЦК КП(б)У до IV Всеукраїнської партконференції, після чого вони з’явилися в центральному органі ЦК КП(б)У газеті “Комуніст” (від 21 лютого 1920 р.). У березні партконференція прийняла їх без будь-яких змін як власну резолюцію “Державні відносини Радянської України і Радянської Росії”.

Документ був переповнений гучними фразами про класову солідарність трудящих України й Росії, але в ньому не знайшлося місця, щоб підтвердити незалежність УСРР. Навпаки, стверджувалося, що міжнародна і внутрішня контрреволюція здатна легко справитися з Україною та усіма іншими радянськими республіками, крім Росії, “которые, вследствие ограниченности своей территории и своего населения и вследствие отсутствия достаточно организованного военно-гражданского аппарата и накопленного политического опыта, не могут противопоставить ей соответствующий отпор”³³. Підкреслюючи, що тісний союз з радянською Росією є революційним обов’язком будь-якої нової радянської держави, автори резолюції стверджували: “Она одна обладает географическими условиями и экономическими и политическими ресурсами (обширная территория, громадное население, большие богатства, многомиллионный революционный промышленный пролетариат, организованный военно-гражданский аппарат, накопленный политический опыт), делающими из нее неприступную пролетарскую крепость против всех атак международного империализма”³⁴.

Багатослівну аргументацію політбюро ЦК РКП(б), підказану IV конференції КП(б)У, важко назвати переконливою. Одна з найбільших в Європі за територією та населенням держав розглядалася як нездатна до самостійного існування! Проте в резолюції був і позитивний бік. Україна розглядалася в рамках військово-політичного союзу радянських республік, а поняття союзу завжди передбачає наявність

двох або кількох сторін. Питання про злиття УСРР і РСФРР вже не стояло. Якщо раніше доцільність союзу обґрунтовувалася необхідністю об'єднання сил проти спільного ворога, то тепер наголос робився на корисності спільних зусиль у відбудові народного господарства, на спільній історичній долі України та Росії.

Постанова IV Всеукраїнського з'їзду рад “Про державні відносини між УСРР і РСФРР” була прийнята 20 травня 1920 р., тобто вже після початку радянсько-польської війни. На відміну від партійної резолюції, вона була короткою і неохайно складеною. З одного боку, з'їзд заявляв: “УСРР, зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки”. З другого боку, повідомлялося про те, що “IV Всеукраїнський з'їзд Рад з певністю чекає наближення того часу, коли до Федерації Радянських Республік Росії і України приєднаються нові союзники і утворять Велику Міжнародну Республіку Рад”³⁵.

Тут, на відміну від партійної резолюції, статус УСРР як самостійної держави з власною Конституцією не був забутий. Разом з тим проголошувалося, що Україна є членом більш широкого державного утворення, якого насправді ще не існувало. Воно називалося двічі, але по-різному, причому друга назва ігнорувала існування інших, крім України та Росії, радянських республік. Нарешті, у зв'язку з очікуваним розгромом “панської” Польщі і перспективою виходу переможної Червоної армії на широкий європейський простір прогнозувалося утворення “Великої Міжнародної Республіки Рад”.

Ще одна істотна різниця між партійною і радянською резолюціями спостерігалася у питанні про ставлення до загрози інтервенції сил “міжнародного імперіалізму”. В партійній резолюції неможливість самостійного існування радянських республік, за винятком Росії, обґрунтовувалася загрозою інтервенції. В радянській резолюції міжнародне становище республік характеризувалося в мажорних тонах, і навіть пропонувалася назва для майбутньої радянської федерації європейських країн.

Незважаючи на багатократну перевагу в людських ресурсах, радянська держава без назви у 1920 р. не спромоглася здобути Варшаву і здійснити вторгнення в Європу через Польщу. Наприкінці цього року бої між регулярними військами на території радянських республік припинилися. Виникла необхідність ще раз повернутися до проблеми їх взаємовідносин.

9 грудня ЦК РКП(б) затвердив “Політичні директиви Центральному комітету КП(б)У”. Президії ВЦВК (М. Калінін) і наркомату закордонних справ РСФРР (Г. Чичерін) разом з партійним і радянським центрами УСРР доручалося знайти формулу міждержавних відносин³⁶. Формула повинна була спиратися на резолюцію IV конференції КП(б)У “Державні відносини Радянської України і Радянської Ро-

сії”. Доручення виконувалося прискореними темпами, тому що наближався строк скликання верховного законодавчого органу РСФРР — VIII Всеросійського з’їзду рад.

Наприкінці 1920 р. Росія розмістила в Україні шість армій з 1,2 млн червоноармійців. Ця могутня сила разом з міліцією і силами державної безпеки надійно утримувала найбільшу національну республіку в сфері тяжіння Кремля. Однак керівництво РКП(б) розуміло, що утримати тільки силою Україну не вдасться. Тому воно постаралося переконати українців у тому, що вони цілком незалежні.

28 грудня 1920 р. В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін, з одного боку, та Х. Раковський, який очолював український уряд і був наркомом закордонних справ УСРР, з другого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. Того ж дня договір був ратифікований VIII Всеросійським з’їздом рад.

У преамбулі договору підкреслювалося, що кожна з договірних сторін визнає незалежність і суверенність іншої. В ст. 2 вказувалося: “Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що... з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов’язань відносно кого б то не було”³⁷.

Зміст договору визначався не цими дзвінкими фразами, а концепцією “військово-економічного союзу”. Уряди Росії і України оголошували об’єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, Вищу й Українську ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти й телеграфу.

Після підписання союзного договору український радянський уряд дістав юридичне право на зносини із зовнішнім світом. Х. Раковський встиг уже 31 грудня 1920 р. підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

12 січня 1921 р. була утворена дипломатична місія УСРР при Раднаркомі РСФРР на чолі з Ю. Коцюбинським. Разом із спеціальним посланником українського уряду Ф. Коном Ю. Коцюбинський провів у Москві переговори з литовським урядом. 14 лютого 1921 р. було укладено перший у короткій історії юридично незалежної УСРР договір зі справді незалежною Литвою про встановлення офіційних дипломатичних відносин³⁸.

Представники УСРР Е. Квірінг і О. Шумський брали участь у складі об’єднаної російсько-української делегації в радянсько-польських переговорах про укладення мирного договору. Мирний договір був укладений 18 березня 1921 р. Першим повноважним представником УСРР у Польщі став О. Шумський.

У 1921 р. УСРР уклала мирні договори з Латвією та Естонією, встановила дипломатичні відносини з Австрією. Було визнано доцільним злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР у Росії й повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М. Полозом. Останній очолив об'єднаний орган, а Ю. Коцюбинський став повноважним представником України у Відні. 2 січня 1922 р. УСРР уклала договір про дружбу й братерство з кемалітською Туреччиною, аналогічний укладеному Росією у березні 1921 р.

Дипломатичні зв'язки України з європейськими країнами були потрібні для налагодження економічного співробітництва. Х. Раковський заснував наркомат зовнішньої торгівлі й домогся від однойменного московського відомства визначення регіону для його операцій (Польща, Чехословаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина). До кінця 1921 р. торговельні представництва або місії УСРР працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі³⁹.

Однак країною, з якою Україні треба було насамперед розвивати відносини в усіх сферах життя, була Росія. Проблема полягала в тому, що центральні компартійні та радянські відомства не сприймали Україну як певну цілісність. Щоб справитися з цим, Х. Раковський зробив спробу, не переглядаючи партійного статуту, який надавав ЦК КП(б)У не більше прав, ніж звичайному губкому (це було безнадійно), встановити “особливі відносини” з ЦК РКП(б). У квітні 1921 р. він від'їждив до Москви відповідального секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона із завданням проштовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФФР. Наявність представництва ослабляла ієрархічну підпорядкованість Центрального комітету республіканської партійної організації Центральному комітету всієї партії. Український відділ мав інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції регіонального партійного центру. Однак Й. Сталін стояв на сторожі принципу “демократичного централізму”. Через оргбюро ЦК РКП(б) він провів спеціальну постанову ЦК, яка засуджувала цю ідею⁴⁰.

Другу спробу домогтися “особливих відносин” з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе (Раковський в цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф. Кона. У квітні 1922 р. Кон був звільнений від військової посади, яку займав у Харкові, але на нього поклали функції постійного представника ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)⁴¹. Дізнавшись про це, Сталін засудив Фрунзе і заявив, що республіканська організація не може мати постпредів при партійному центрі⁴².

“Союзний робітничо-селянський договір” між Україною і Росією V Всеукраїнський з’їзд рад ратифікував 2 березня 1921 р. Не пройшло й тижня після цього, як у Москві розпочав свою роботу X з’їзд РКП(б). Останнім пунктом його порядку денного був розгляд національного питання. Через антибільшовицьке повстання у Кронштадті це питання розглядалося у прискореному порядку, й делегати з’їзду обмежилися коротким обговоренням доповіді наркома у справах національностей Й. Сталіна, не приймаючи конкретних рішень. Однак розгляд питання показав наявність у державній партії різних думок щодо статусу національних республік.

Виявилося, що представники центрального апарату підходили до незалежного статусу національних республік, як до тимчасового явища. Вони були переконані в тому, що після завершення громадянської війни національна державність вичерпала себе. Деякі вважали за необхідне повернутися до передреволюційного адміністративно-територіального поділу і перетворити “незалежні” республіки на губернії. Більшість, однак, вважала, що республіки треба зберегти, але урівняти в правах з автономними республіками Російської Федерації.

Сталін на з’їзді заявив, що “живим втіленням” тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація⁴³. Іншими словами, він запропонував ліквідувати національну державність шляхом автономізації незалежних республік, розчинення їх в кордонах Росії. Головним його опонентом на з’їзді виявився В. Затонський, який встиг виступити в числі перших (як уже зазначалося, обговорення питання було згорнуте). “Нам необхідно, — заявив Затонський, — витруїти з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська. Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації”⁴⁴.

Раднарком УСРР відразу після з’їзду вирішив виступити з ініціативою щодо розробки загальнофедеративної конституції⁴⁵. Ідея Х. Раковського була спрямована на те, щоб конституційно закріпити існуюче становище, тобто відстояти державний статус УСРР. ЦК РКП(б) погодився з тим, щоб утворити конституційну комісію, але з боку Росії рекомендував до неї другорядних діячів — наркома юстиції Д. Курського і члена президії ВЦВК М. Владимирського. ВУЦВК затвердив представником УСРР в комісії М. Скрипника. Доповіді комісії час від часу заслуховувалися у вищих партійних і радянських органах обох республік, але далі обговорень робота не просувалася. Розбіжність думок щодо основних принципів конституційного офор-

млення “договірної федерації” паралізувала справу. Доповідаючи про роботу конституційної комісії в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У, Х. Раковський з іронією зазначив, що конституція все-таки буде опрацьована років через 200—300⁴⁶.

Між російськими й українськими відомствами виникали постійні суперечки щодо підпорядкування підприємств, розташованих на території України. Архів ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні політбюро ЦК розглядалися конфліктні ситуації, пов’язані з перепідпорядкуванням об’єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі.

Свідомо порушуючи партійну дисципліну надто відвертими висловлюваннями, Х. Раковський заявив у політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.): “В нашій роботі ми зустрілися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за два останні роки, яку набуто на тлі н.е.п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанову Політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами”⁴⁷.

Суть справи полягала не у схематизмі українсько-російського договору від 28 грудня 1920 р. На початку 20-х рр. відбувався процес складання по радянській лінії єдиного управлінського апарату. Ним ставав центральний апарат РСФРР, який встановлював контроль над найбільш вагомими об’єктами у національних республіках. Але йому доводилося відвойовувати кожний окремо взятий об’єкт. Дисципліновано підпорядковуючись Москві по партійній лінії (в тому числі по рішеннях політбюро ЦК РКП(б) щодо перепідпорядкування об’єктів на своїй території російським відомствам), харківський центр міцно тримався за свою незалежність по радянській лінії. Декларативно-незалежний статус України за цих умов ставав не таким уже й декларативним. Україна кісткою в горлі стояла у всіх керівників московських відомств. Один епізод на XI з’їзді РКП(б) у квітні 1922 р. ілюструє це з усією переконливістю.

У Донбасі в 1921 р. стався конфлікт між компартійною і господарською гілками влади. Керівник Центрального правління кам’яновугільної промисловості Г. П’ятаков, який не зробив партійної кар’єри в Україні при Раковському, не знайшов спільної мови з керівництвом Донецького губкому КП(б)У. ЦК КП(б)У в цій ситуації став на

бік губкому, відправив П'ятакова у розпорядження ЦК РКП(б) і віддав його посаду голові Української ради народного господарства В. Чубарю. Той виявився змушеним, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут, де знаходилося ЦПКП, і навпаки.

Ленін, який високо цінував адміністративні здібності П'ятакова, засудив свавільні дії “українських товаришів”. Він пам'ятав, як “товариші” скинули П'ятакова у 1919 р. з посади голови уряду, після чого йому довелося посилати в Україну нову людину — Раковського. Виступаючи на XI з'їзді РКП(б) з політичним звітом ЦК РКП(б), вождь відійшов від завчасно підготовленого тексту й кинув кілька саркастичних фраз: “Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас”⁴⁸.

Ці фрази негайно використав М. Скрипник, коли він виступив в обговоренні звіту ЦК. Виправдовуючи характеристику українських цекістів як “народу хитрого”, він зосередив критичну частину виступу на зміновіхівцях-емігрантах, які стали закликати один одного до співробітництва з радянською владою, оскільки тільки вона здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики спрямовувалося на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут російські емігранти своїх віх не змінювали, а відстоювали гасло білогвардійців про єдину й неподільну Росію. Проте Скрипник все-таки дав зрозуміти, що його хвилюють не публіцистичні виступи емігрантів, а великодержавницькі тенденції в роботі центральних відомств РСФРР на території УСРР. Він зосередив увагу делегатів з'їзду на “самодіяльній” репліці Леніна, коли той зауважив, що Україна — це незалежна республіка. “Для мене має деяке показове значення, — говорив Скрипник, — мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання”⁴⁹.

М. Скрипник не випадково ухопився за необережну фразу Леніна. Напередодні з'їзду, 11 березня, політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи Х. Раковського прийняло резолюцію про необхідність конкретизувати взаємовідносини РСФРР та УСРР, а для цього створити спеціальну комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, які були одночасно членами ЦК РКП(б)⁵⁰. Однак члени ЦК РКП(б) від української республіканської партійної організації зустрілися на XI з'їзді РКП(б) з явним небажанням центрального керівництва підтверджувати незалежний статус України.

Після громадянської війни тандем “партія—ради” почав ставати більш консолідованим. Не зливаючись організаційно, компартійні й

радянські органи влади все-таки зливалися на персональному рівні: кожна відповідальну посаду в радянському апараті посідав член РКП(б). З цього приводу В. Ленін у 1921 р. відзначив: “Як правляча партія, ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, вони у нас злиті й будуть такими”⁵¹. До цього спостереження слід додати тільки одне: зливалися на персональному рівні не тільки “верхи”, але й “низи” управлінських ланок.

Еволюція компартійно-радянського режиму відбувалася й по лінії централізації влади, перш за все в державній партії. Кандидатури на керівні посади у периферійних партійних організаціях спочатку “рекомендувалися” Центральним комітетом, а точніше – його апаратними відділами, а вже потім формально затверджувалися місцевою партійною організацією на ніби виборах її керівних органів. Це явище, назване “призначенством”, почало визначати кадрову політику в партії.

Така політика турбувала багатьох ветеранів більшовицької партії, які звикли демократично розв’язувати кадрові проблеми, хоч завжди визнавали необхідність додержання залізної дисципліни. Найбільш голосно протестувала група “демократичного централізму”, яка оформилася в самостійну фракцію. Ці фракціонери відстоювали демократію в централізмі й централізм у демократії, не розуміючи того, що в житті такого поєднання не існує. Один з лідерів українських “децистів” Рафаїл (Р. Фарбман) виступив на X з’їзді РКП(б) з вимогою розпочати демократизацію партійного життя. “Цілий ряд негативних явищ, — говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов’язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства”⁵².

На цьому з’їзді В. Ленін домігся ліквідації фракцій і угруповань у партії, мотивуючи це необхідністю додержання залізної дисципліни. Прийнята з’їздом резолюція “Про єдність партії” загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу у випадку фракційності. Членам Центрального комітету й Центральної контрольної комісії надавалося право на об’єднаному пленумі двома третинами голосів виключати фракціонерів зі свого складу й навіть з партії. Це означало, що X з’їзд РКП(б) випустив з рук суверенне право партійних з’їздів вирішувати ключове в партійному житті питання про склад ЦК. Інакше кажучи, реальна влада в країні переходила від партійного з’їзду до ЦК РКП(б). Керівники ЦК діставали змогу впливати на партію не силою авторитету, а за допомогою апаратних комбінацій. Апарат ЦК дістав можливість контролювати хід партійних з’їздів, спрямовувати його у потрібному напрямку, визначати зміст з’їздовських резолюцій.

Політбюро ЦК було неформальною структурою. Всі свої рішення і постанови воно ухвалювало від імені ЦК як вищого носія влади між з'їздами. Однак той же механізм здійснення диктатури, який призводив до панування породженого з'їздом Центрального комітету над самим з'їздом, зумовлював і виникнення залежності Центрального комітету від породженого ним політбюро ЦК.

У ЦК, обраному X з'їздом в березні 1921 р., налічувалося 25 осіб, у тому числі четверо з України — Артем (Ф. Сергєєв), Г. Петровський, Х. Раковський і М. Фрунзе. У ЦК, обраному XI з'їздом у квітні 1922 р., було 27 осіб. Місце Артема, який трагічно загинув, зайняв В. Чубар.

Одночасно з перепливом влади від з'їздів до Центрального комітету РКП(б) і від ЦК у повному складі до політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК відбувся перехід влади від радянських органів управління до партійних структур. Залишаючи радянські органи безпосередніми виконавцями прийнятих нею рішень, РКП(б) перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, аж до Центрального, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів.

Під час народження зв'язків “партія—ради” найвищою в компартійно-радянській номенклатурі вважалася посада голови уряду. Посада секретаря ЦК була секретарською у первинному значенні слова, тобто не політичною, а технічною. Зростаючий переплив влади від радянських органів до партійних, з одного боку, і від нижчих ланок партійного апарату до вищих, з другого, привів до наповнення секретарських посад цілком новим змістом. У квітні 1922 р. пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Цей же пленум ЦК ухвалив, за пропозицією В. Леніна, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Тобто секретаріат ЦК перетворювався на державний орган. Генеральним секретарем став Й. Сталін — член політбюро й оргбюро ЦК з моменту їх утворення в 1919 р.

Буквально через місяць після обрання Сталіна генсеком, у травні 1922 р., В. Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби й на кілька місяців втратив здатність впливати на події. За його відсутності посада генсека стала відігравати в ЦК ключову роль. А. Сталін був противником “договірної федерації” і не приховував своєї позиції.

Пропозиція ЦК КП(б)У про конкретизацію відносин між Україною і Росією певний час знаходилася в ЦК РКП(б) без руху. Після XI з'їзду в ЦК надійшли аналогічні пропозиції про уточнення взаємовідносин з Росією від Білорусії і республік Закавказзя. Цілком можливо,

що про надходження таких пропозицій потурбувався сам Сталін. У всякому разі з його подачі політбюро ЦК у серпні 1922 р. доручило оргбюро розібратися з питанням про відносини між республіками. До комісії оргбюро увійшло шестеро членів ЦК РКП(б) — В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Г. Петровський, Х. Раковський, Г. Сокольников і Й. Сталін.

Сталін взяв керівництво роботою комісії в свої руки й підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками”. У цьому проекті передбачалося вхідження незалежних республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень. Отже, національна державність республік в її радянській формі ліквідувалася.

За день до 23 вересня, коли на комісії повинен був розглядатися підготовлений проект, генсек надіслав листа В. Леніну, який перебував на лікуванні в Горках під Москвою. Цей лист, на відміну від ленінських документів у справі утворення СРСР, які були опубліковані після XX з’їзду КПРС, з’явився у відкритій пресі тільки в 1989 р. Причина його довгого замовчування полягала в граничній відвертості, з якою генсек звертався до вождя: “За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік”⁵³.

Ставлячись досить цинічно, як це видно з наведеного уривка, до “форми”, тобто закону, зокрема Основного закону, Сталін бажав автономізацією республік зменшити надто велику дистанцію між формою і суттю радянської державності. Автономізація, яка означала ліквідацію національної державності, зменшувала розрив між конституційними деклараціями й реальністю.

Комісія оргбюро в розширеному складі (з участю представників республік) 23 і 24 вересня розглянула сталінський проект і більшістю голосів без істотних поправок прийняла його. Пропозиція Г. Петровського дозволити обговорення проекту на бюро губкомів партії була відхилена п’ятьма голосами проти чотирьох — представників України, Грузії, Білорусії і Азербайджану⁵⁴. Сталін боявся обговорення проекту навіть на рівні губкомів, тому що не був упевнений в його ре-

зультатах. Він сподівався проштовхнути ідею автономізації республік на пленумі ЦК РКП(б) і лише після того, спираючись на авторитет ЦК, організувати в країні “об’єднавчий рух”.

Рішуче неприйняття сталінського проекту продемонстрував тільки Х. Раковський. Він не поїхав у Москву на засідання комісії, тому що знав, що опиниться у меншості. Але ще 25 серпня він зустрівся з Леніним у Горках і розповів йому, як Сталін використав пропозицію ЦК КП(б)У про вдосконалення відносин України й Росії.

28 вересня Раковський зафіксував свою позицію в офіційному відзиві на сталінський проект. “Замість того, щоб виробити дійсну федерацію, яка забезпечувала б усім однакові умови революційного будівництва, об’єднувала б робітничий клас усіх національностей Росії на основі рівноправ’я, даний проект проходить повз таке завдання, — писав голова уряду УСРР. — Даний проект ігнорує, що Радянська федерація не є однорідною національною державою. У цьому відношенні проект резолюції є поворотним пунктом у всій національній політиці нашої партії”⁵⁵.

Ленін розпорядився, щоб йому в Горки надіслали всі матеріали комісії оргбюро, в тому числі протоколи засідань 23 і 24 вересня. Такі матеріали надійшли до вождя 25 вересня, а вже наступного дня він написав лист Л. Каменеву для передачі членам політбюро ЦК. У листі проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації, Російська і Закавказька, разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. “Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію”. І далі він пропонував: “Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних республік*”⁵⁶.

Показово, що Ленін брав у лапки слово “незалежність”. Цим самим він давав зрозуміти, що йдеться не про справжню незалежність.

План Леніна мав дві істотні риси. По-перше, зберігалася, хоч і в урізаному вигляді, національна державність у рамках єдиного багатонаціонального державного утворення. По-друге, всі республіки в цих рамках володіли однаковим статусом, не виключаючи Росії.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, запропоновану Леніним. Була утворена конституційна комісія, покликана визначити форму єдиного багатонаціонального державного утворення — федерації “другого поверху”, як висловився Ленін. Комісія складалася з Й. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменєва, Г. П’ятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від незалежних республік.

Було вирішено утворювати наркомати трьох типів — злиті, об'єднані і автономні. Злиті наркомати з “безроздільною владою” мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи кордонів республік. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

У цій схемі слабкою ланкою були московські колегії. Ленін пропонував входження всіх наявних республік у новий державний союз “разом і нарівні”. Це означало, що центр треба було б створювати “з нуля”, формуючи його структуру спільними зусиллями всіх республік. Насправді ж він створювався на базі управлінського апарату Росії. “Разом і нарівні” не виходило...

Ця особливість конституційного устрою мала два важливих наслідки. По-перше, Росія як республіка практично позбувалася свого владного центру. Він ставав загальнофедеративним або, як його стали називати, загальносоюзним. Оскільки загальносоюзна конституція враховувала вислів Леніна “разом і нарівні”, почалася слабо виражена консолідація багатонаціонального російського суспільства в рамках РСФРР. Державна партія, яка залишилася абсолютно унітарним організмом, не гальмувала, але й не заохочувала цієї тенденції. Раднарком РСФРР і його наркомати очолювали політичні діячі другого і третього ешелонів. Їх погано знали навіть у Росії. Партійного центру в Росії взагалі не виникло. Тільки в часи М. Хрущова було утворене т.зв. Бюро ЦК КПРС по РРФСР з малоефективними функціями.

По-друге, Росія по радянській лінії ставала суперреспублікою, новою видозміною Російської імперії (по компартійній лінії вона була нею з моменту завоювання влади більшовиками). Провідне становище її серед інших республік знайшло виявлення навіть у наскрізь популістській радянській лексиці, щоправда, не без частки лицемірства: “перша серед рівних”. Політична першість Росії визначалася наявністю в ній загальносоюзного центру радянської влади.

Подібна владна конструкція була бездоганною за задумом тільки за наявності ефективного центру влади. Вона трималася, як і попередня конструкція держави без власної назви (“договірна федерація”), на партії, що володіла державним статусом. Втрата цією партією державного статусу вибивала фундамент з-під загальносоюзної держави, загрожуючи їй розпадом на складові елементи. Однак будівникам об'єднаної радянської держави таке не могло наснитися навіть у страхотному сні.

Якби здійснився план автономізації, який після XX з'їзду КПРС почали приписувати виключно Сталіну (раніше було показано, що

його висував у 1919 р. й Каменєв), Україна та інші незалежні республіки перетворилися б на складові частини “єдиної і неподільної” Росії. У такій конституційній оболонці радянська Росія теж могла б розвалитися, як Російська імперія. Але розвал загрожував би новими міжнародними війнами. Розвал союзної держави, створеної В. Леніним, міг відбутися (і справді відбувся) на конституційній основі, шляхом звичайного голосування в парламентах союзних республік.

І в 1919, і в 1922 рр. проти автономізації радянських республік рішуче виступав Х. Раковський. Можна було б сказати, що він турбувався про власне становище в системі влади, а не про становище українського народу. У 1919 р. так воно й було. Проте вся діяльність Раковського в Україні у наступні роки свідчила про його щире бажання зміцнити республіку, в якій він займав провідне становище, захистити її від несправедливих нападок центру. Це не завжди виходило, беручи до уваги абсолютну підпорядкованість периферії центру. Але Раковський був особистим другом Л. Троцького з емігрантських часів, мав добрі стосунки з В. Леніним, починаючи з 1900 р., коли фінансував видання і поширення в Росії газети “Искра”. Особисті зв’язки в диктаторській системі влади часто спрацьовували.

Конституційна комісія прийняла наскрізь фальшиву норму, яка “врівноважувала” втрату республіками статусу незалежних: кожна могла в будь-який час вийти зі складу держави, що її Ленін назвав Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Не заперечував навіть Й. Сталін, який цілком спокійно сприйняв провал свого плану автономізації незалежних республік. Адже йшлося всього-навсього про ступінь декларативного виявлення “лібералізму Москви у національному питанні”. У сталінській Конституції 1936 р. ця норма збереглася.

З утворенням СРСР Росія ніби зникла, в усякому разі у свідомості переважної частини росіян. І Російська імперія, і Російська Федерація мали багатонаціональний склад населення, але державоутворююча нація була присутньою в назві держави. М. Скрипник наважився, виступаючи на XII з’їзді РКП(б), роз’ятрити свіжі рани у делегатів такою заявою: “Великодержавні забобони, що зайшли в кров з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато товаришів збентежилися, коли наш Союз Республік дістав назву не РСФРР, а СРСР”. Але він поспішив з висновками, продовжуючи цю тему: “Пригадайте, як багато незрозумілих питань виникло серед товаришів з приводу зміни назви Російської комуністичної партії на Комуністичну партію СРСР, як багато принципово не погоджувалося з цим, убачаючи в цьому якусь базу, відмову від традицій і т.ін., ніби ми вже одного разу не зреклися старої заслуженої назви і ніби в цьому обстоюванні назви партії, не по території, а саме за росій-

ською національністю, немає своєрідного великодержавства”⁵⁷. Насправді партія поміняла назву не у квітні 1923 р., коли відбувся XII з’їзд, а тільки в грудні 1925 р., на XIV з’їзді. Керівники партії “дозріли” до такого рішення не так скоро...

Утворення СРСР не викликало в суспільстві будь-якого резонансу, хоч у пропаганді наступних десятиліть його намагалися зобразити “всенародним об’єднавчим рухом”. Події розвивалися точно за сценарієм, опрацьованим в оргбюро ЦК РКП(б) під безпосереднім керівництвом Сталіна. 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з’їзд рад. Його делегати схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Після цього вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави й запропонували скликати загальносоюзний з’їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з’їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами Всесоюзного з’їзду рад.

30 грудня 1922 р. відбувся I Всесоюзний з’їзд рад. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України — Г. Петровського.

Від приїзду з еміграції у квітні 1917 р. і до грудня 1922 р. В. Ленін послідовно втілював у життя план побудови держави, названої ним у “Квітневих тезах” державою-комуною. Він зазнав цілковитого краху у спробах насадження комуністичної системи виробництва й розподілу у дрібноселянській країні, але відступ його у березні 1921 р. до нової економічної політики мав тільки тактичний характер. Ленін чудово розумів, що комуністичне будівництво може відбутися тільки всупереч волі всіх верств населення, тобто методами “революції зверху”. Він попереджав, що воно неможливе без громадянської війни, без масового політичного й економічного терору з боку держави. Ціна комуністичних перетворень його не турбувала, поки сам він стояв на чолі цієї держави. Та в грудні 1922 р. вождь відчув себе покинутим соратниками і позбавленим влади. Уперше він подивився на справу свого життя збоку, неупередженим оком. Подивився — і жахнувся.

У сказаному вище переконує зміст передсмертного щоденника, продиктованого в період від 24 грудня 1922 р. до 2 березня 1923 р., поки черговий удар не перетворив вождя на розумового інваліда. Один із записів був продиктований 30—31 грудня 1922 р. і мав назву “До питання про національності або про “автономізацію””. Соратники приховали його від партії і суспільства, уперше він був опублікований у 1956 р. в теоретичному органі ЦК КПРС — журналі “Коммуніст”.

Цей запис прозвучав єдиною чужою, але природною нотою у бездоганно скомпонованій Сталіним партитурі утворення СРСР. Таку “епохальну” подію виведений хворобою з політичного життя засновник партії і держави принизив до від’ємної величини. У перших рядках він висловив жаль, “що не втрутився досить енергійно й досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік”⁵⁸.

Тут важливо відзначити не тільки вжитий епітет (“горезвісне питання”), але й ототожнення автономізації незалежних республік з проголошенням СРСР. Ленін розумів, що ідея про двоповерхову федерацію, яку партійне керівництво використало без вагань і суперечок, має тільки декларативну цінність. “Дуже природно, — диктував він, — що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ. Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянізованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці”⁵⁹.

Тому Ленін радив розглянути можливість повернення на наступному з’їзді рад до проблем утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств – військового й дипломатичного. В усіх інших сферах життя пропонувалося відновити самостійність республік⁶⁰.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що вже напрацювала конституційна комісія, яка була призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

26 січня 1924 р. відкрився II з’їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР був затверджений у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з’їзді рад.

Радянський Союз, як і Російська або Закавказька Федерації, мав вигляд федеративної держави. Однак у Конституції СРСР термін “федерація” згадувався лише в назвах союзних республік. Росії надавали федеративний вигляд національні республіки, області й округи, утворені на територіях з неросійським в основному населенням. Але ці “суб’єкти федерації” були безпорадні перед всемогутнім центром і не мали незалежних повноважень. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації. Останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб’єктами.